

Eric Hobsbawm

”Realsocialismen”

Utdrag ur *Ytterligheternas tidsålder* (2003), s. 422-53.

Oktoberrevolutionen ledde inte enbart till en splittring av världen genom upprättandet av historiens första postkapitalistiska stat och samhälle, utan splittrade också marxismen och den socialistiska politiken... Efter oktoberrevolutionen började socialisterna basera sina strategier och perspektiv på politiska exempel i stället för på analyser av kapitalismen.

— Göran Therborn, ”Leaving the Post Office Behind”, i M Nikolic red., *Socialism in the Twenty-first Century*, 1985, s. 227

Dagens ekonomer... har mycket bättre kunskaper än tidigare om ekonomins verkliga funktionssätt, i motsats till det formella funktionssättet. De känner till en ”andra ekonomi”, kanske rentav en tredje, och ett gytter av informella men utbredda metoder förutom vilka inget skulle fungera.

— Moshe Lewin i Bastle Kerblay, *Modern Soviet Society*, 1983, s. xxii

I

När krutröken efter slagen i kriget och inbördeskriget hade skingrats i början av 1920-talet och de dödas blod och sår hade levrat, var större delen av det som före 1914 hade varit tsarernas rysk-ortodoxa imperium fortfarande intakt som imperium betraktat, men styrt av en bolsjevikisk regim som hade föresatt sig att bygga världssocialismen. Ryssland var det enda av de ålderdomliga, dynastiska och kvasireligiösa imperierna som överlevde första världskriget, som krossade både det osman-ska riket, vars sultan var alla rättrogna muslimers kalif, och det habsburgska väldet, som stod i ett speciellt förhållande till den romerskkatolska kyrkan. Båda bröt samman under nederlagets inverkan. Det faktum att Ryssland överlevde som en enda, multinationell enhet som sträckte sig från Polens gräns i väster till den japanska gränsen i öster, berodde nästan säkert på oktoberrevolutionen, för de spänningar som hade splittrat de gamla imperierna på annat håll uppstod eller återuppstod i Sovjetunionen i slutet av 1980-talet, när det kommunistiska system som hade hållit ihop unionen sedan 1917 i praktiken abdikerade. Vad framtiden än skulle bära i sitt sköte var det som framträdde i början av 1920-talet en enda stat, desperat fattig och underutvecklad långt mer underutvecklad än till och med Tsarryssland — men av enorm storlek: ”en sjättedel av jordens yta”, som kommunisterna gärna skröt under mellankrigstiden — där man hade föresatt sig att bygga ett samhälle som var annorlunda än och tog avstånd från kapitalismen.

Efter 1945 utvidgades gränserna för det område som hade utträtt ur världskapitalismen dramatiskt. I Europa inbegrep zonen nu allt land öster om en linje som i grova drag gick från floden Elbe i Tyskland till Adriatiska havet, och hela Balkanhalvön utom Grekland samt det lilla fotfäste som Turkiet fortfarande hade på kontinenten. Polen, Tjeckoslovakien, Ungern, Jugoslavien, Rumänien, Bulgarien och Albanien inträdde nu i socialistzonen, liksom den del av Tyskland som Röda armén ockuperade efter kriget och 1954 förvandlade till ”Tyska demokratiska republiken”. De flesta av de besittningar Ryssland hade förlorat 1917 i krigets och revolutionens efterdyningar, samt ett eller ett par territorier som tidigare hade tillhört det habsburgska väldet, återintogs eller erövrades också av Sovjetunionen mellan 1939 och 1945. Samtidigt ägde en ny, väldig utvidgning av det framtida socialistblocket rum i Fjärran Östern i och med kommunistiska regimers maktövertagande i Kina (1949) och delvis i Korea (1945) och vad som tidigare hade varit franska Indokina (Vietnam, Laos, Kambodja) under loppet av ett trettioårigt krig (1945-75). Ytterligare ett par utvidgningar av det kommunistiska området inträffade något senare, både på det västra halvklotet — på Kuba 1959 — och i Afrika på 1970-talet men i stort sett hade den

socialistiska sektorn av jordklotet tagit form 1950. Tack vare det enorma antalet kineser inkluderade den nu runt en tredjedel av jordens befolkning, även om de socialistiska staterna med undantag för Kina, Sovjetunionen och Vietnam (58 miljoner invånare) i genomsnitt inte var särskilt stora. Deras invånarantal varierade mellan 1,8 miljoner i Mongoliet och 36 miljoner i Polen.

Detta var den del av världen vars samhällssystem någon gång på 1960-talet med den sovjetiska ideologiska terminologin kom att kallas ”den reellt existerande socialismen”, en tvetydig term som tycktes underförstå eller antyda att det kunde finnas andra och högre slags socialism men att det här i praktiken var det enda slag som faktiskt existerade. Detta var också den region där de sociala och ekonomiska systemen, liksom de politiska regimerna, fullkomligt bröt samman i Europa när 1980-talet lämnade plats för 1990-talet. I öster överlevde de politiska systemen tills vidare, även om den ekonomiska omstrukturering man i varierande grad hade genomfört praktiskt taget innebar en likvidering av det regimerna tidigare hade betraktat som socialism, framför allt i Kina. De spridda regimer på annat håll och i andra världsdelar som imiterade eller inspirerades av ”den reellt existerande socialismen” hade antingen fallit eller skulle förmodligen göra det inom kort.

Det första man måste konstatera om den socialistiska delen av världen var att den under större delen av sin existens utgjorde ett separat och i stort sett slutet subuniversum, både ekonomiskt och politiskt sett. Förbindelserna med resten av världsekonomin, som var kapitalistisk eller dominerades av de utvecklade ländernas kapitalism, var förbluffande sporadiska. Även på höjden av den stora högkonjunkturen för internationell handel under Guldåldern gick inte mer än ungefär fyra procent av de utvecklade marknadsekonomiernas export till de ”centralplanerade ekonomier-na”, och på 1980-talet var den del av tredje världens export som gick till dem inte just större. De socialistiska ekonomierna skickade iväg en något större del av sin blygsamma export till resten av världen, men så sent som på 1960-talet (1965) ägde två tredjedelar av deras utrikeshandel rum inom den egna sektorn¹ (UN International Trade, 1983, vol. i, s. 1046).

Av uppenbara skäl förekom blott små folkförflyttningar från den ”första” till den ”andra” världen, även om somliga östeuropeiska länder på 1960-talet började uppmuntra massturism. Rätten att emigrera och göra korta resor till de ickesocialistiska länderna var kraftigt inskränkt och vissa tider så gott som obefintlig. De politiska systemen i den socialistiska världen, som i huvudsak hade det sovjetiska systemet till förebild, saknade egentlig motsvarighet på annat håll. De grundade sig på ett enda, utpräglat hierarkiskt och auktoritärt parti som hade monopol på statsmakten — och ibland praktiskt taget ersatte staten — och som skötte en centralt planerad kommandoekonomi och (åtminstone i teorin) påtvingade landets invånare en enda, obligatorisk marxistisk-leninistisk ideologi. ”Socialistlägrets” (som det kom att kallas i den sovjetiska terminologin från slutet av 1940-talet) segregering eller självsegregering upphörde gradvis på 1970- och 1980-talen, men själva vidden av den ömsesidiga okunnighet och oförståelse som levde kvar mellan de båda världarna var helt häpnadsväckande, framför allt om vi betänker att detta var en tid när både kommunikationerna och informationsteknologin revolutionerades i grunden. Under långa perioder tilläts mycket litet information om länderna sippra ut och mycket litet om andra världsdelar sippra in. I gengäld var det även för bildade och sofistikerade icke-experter från första världen omöjligt att begripa vad de såg eller hörde i länder vars historia och nutid var så olik deras egen och vars språk de oftast inte behärskade.

Separationen av de båda ”lägren” hade utan tvivel i huvudsak politiska orsaker. Som vi har sett

¹ Uppgiften gäller strängt taget enbart Sovjetunionen och dess allierade, men kan få ange storleksordningen.

betraktade Sovjetryssland efter oktoberrevolutionen världskapitalismen som den fiende som världsrevolutionen måste förgöra så fort det var praktiskt möjligt. Denna revolution ägde aldrig rum och Sovjetryssland blev isolerat, omgivet av en kapitalistisk värld där många av de mäktigaste regeringarna ville förhindra upprättandet av detta globala centrum för omstörtande verksamhet och längre fram undanröja det snarast möjligt. Blotta faktum att Sovjetunionen inte blev officiellt, diplomatiskt erkänt av USA förrän 1933, demonstrerar landets första, fredlösa status. Och när den alltid realistiske Lenin var beredd och rentav angelägen om att göra ytterst långtgående eftergifter för utländska investerare i utbyte mot deras bistånd till Rysslands ekonomiska utveckling var det i själva verket ingen som var intresserad. Det unga Sovjetunionen blev därför tvunget att slå in på en väg av oberoende utveckling, praktiskt taget isolerat från resten av världsekonomin. Paradoxalt nog skulle detta förhållande snart komma att förse landet med dess starkaste ideologiska argument då det tycktes vara immunt mot den oerhörda ekonomiska depression som förhärjade den kapitalistiska ekonomin efter börskraschen på Wall Street 1929.

Politiska överväganden bidrog återigen till att isolera den sovjetiska ekonomin på 1930-talet och än mer dramatiskt den utvidgade sovjetiska sfären efter 1945. Under det kalla kriget bröts både de ekonomiska och de politiska relationerna mellan de båda sidorna. Alla andra ekonomiska förbindelser än de mest triviala (eller de som det var lättast att hemlighålla) mellan dem måste i praktiken gå via de statliga kontrollmyndigheter som båda upprättade. Handeln mellan blocken var en funktion av de politiska relationerna. Först på 1970- och 1980-talen syntes tecken till att "socialistlägrets" separata ekonomiska universum började integreras i den större världsekonomin. Så här i efterhand kan vi se att detta var början på slutet för "den reellt existerande socialismen". Men det finns inga principiella skäl som säger att sovjetekonomin, som den framstod efter revolution och inbördeskrig, inte kunde ha utvecklats i ett mycket närmare förhållande till resten av världsekonomin. Centralplanerade ekonomier och ekonomier av den västliga typen kan vara nära sammanflätade, som visas av fallet Finland, som vid en tidpunkt (1983) fick över en fjärdedel av sin import från Sovjetunionen och skickade dit en ungefär lika stor del av sin export. Det "socialistläger" som intresserar historikern är emellertid det som faktiskt uppstod, inte det som kunde ha uppstått.

Av central betydelse för Sovjetryssland var det faktum att landets nya härskare, bolsjevikpartiet, aldrig hade räknat med att överleva i isolering och än mindre bli kärnan i en sluten, kollektivistisk ekonomi ("socialism i ett land"). Inga av de villkor som Marx eller någon av hans efterföljare dittills hade betraktat som väsentliga för upprättandet av en socialistisk ekonomi fanns för handen i detta enorma land som praktiskt taget var en synonym för ekonomisk och social efterblivenhet i Europa. Marxismens grundare utgick från att en rysk revolution bara kunde ha som uppgift att antända den revolutionära brasan i mer avancerade industriländer där förutsättningarna för bygget av socialismen existerade. Som vi har sett såg det ut som om just detta skulle inträffa 1917-18 vilket tycktes berättiga Lenins — åtminstone bland marxister — högst kontroversiella beslut att sätta kursen för de ryska bolsjevikerna mot sovjetisk makt och socialism. Enligt Lenins mening skulle Moskva bara bli socialismens temporära högkvarter tills den kunde flytta till sin permanenta huvudstad Berlin. Det är ingen tillfällighet att det officiella språket i den kommunistiska internationalen, som inrättades som en världsrevolutionens generalstab 1919, var — och förblev — inte ryska utan tyska.

När det började stå klart att Sovjetryssland tills vidare, och definitivt inte för någon kortare tid, skulle bli det enda landet där proletariatets revolution hade segrat var den logiska och faktiskt enda övertygande politiska linjen för bolsjevikerna att förvandla landet från ett efterblivet till ett ekonomiskt utvecklat och modernt samhälle så fort som möjligt. Det självklara, välkända sättet

att göra detta var att kombinera en total offensiv mot den kulturella efterblivenheten bland de notoriskt ”oupplysta”, okunniga, analfabetiska och vidskepliga massorna med en total offensiv för teknisk modernisering och industriell revolution. Kommunismen av sovjetisk modell blev därför i första hand ett program för att förvandla underutvecklade länder till avancerade sådana. Denna inriktning på blixtnabb ekonomisk tillväxt saknade inte sin lockelse i den utvecklade kapitalistiska världen i en tid av katastrofer när man desperat försökte komma på något sätt att få fart på ekonomin igen. Den hade än mer direkt relevans för problemen i världen utanför Västeuropa och Nordamerika, länder där man i de flesta fall kunde se sin egen spegelbild i det agrara, underutvecklade Sovjetryssland. Det sovjetiska receptet för ekonomisk utveckling — en centraliserad, statlig planhushållning som syftade till en ytterst snabb uppbyggnad av de basindustrier och infrastrukturer som var nödvändiga i ett modernt industrisamhälle — verkade som klippt och skuren för dem. Moskva var en mer tilltalande modell än Detroit eller Manchester, inte bara för att det stod för antiimperialismen utan också för att det framstod som en mer passande modell, i synnerhet för länder där man varken hade tillräckligt med privat kapital eller ett tillräckligt stort antal privata och vinstdrivande företag. ”Socialism” i denna bemärkelse inspirerade åtskilliga av de nyligen självständiga före detta kolonierna efter andra världskriget, även om regeringarna förkastade det kommunistiska politiska systemet (se kapitel 12). Eftersom de länder som slöt sig till det politiska systemet också var efterblivna och agrara, med undantag för Tjeckoslovakien, det blivande DDR och i någon mån Ungern, tycktes det sovjetiska ekonomiska receptet även passa för dem och deras nya härskare kastade sig in i den ekonomiska uppbyggnaden med oförställd entusiasm. Dessutom tycktes receptet vara effektivt. Under mellankrigstiden och inte minst på 1930-talet var tillväxttakten högre i Sovjetunionen än i alla andra länder med undantag för Japan och de första 15 åren efter andra världskriget växte ”socialistlägret” ekonomiskt sett avsevärt mycket snabbare än Västländerna, till den grad att sovjetiska ledare som Nikita Chrusjtjov var uppriktigt övertygade om att socialismen, om tillväxtkurvan fortsatte att peka uppåt i samma takt, skulle överträffa kapitalismen i produktionen inom överskådlig framtid, vilket den brittiske premiärministern Harold Macmillan faktiskt också trodde. Mer än en ekonomisk observatör på 1950-talet undrade om det inte skulle gå så.

Underligt nog kunde man i Marx och Engels verk inte finna någon diskussion om den ”planering” som skulle bli huvudkriteriet på socialismen, eller om den snabba industrialiseringen med prioritet för tunga industrier, även om planering är underförstådd i en förstatligad ekonomi. Men före 1917 hade socialister, både marxister och andra, varit för upptagna av att kritisera kapitalismen för att skänka någon vidare tanke åt den ekonomi som skulle ersätta den och när Lenin efter oktoberrevolutionen doppade ena foten i socialismens djupa vatten, som han själv uttryckte det, hade han inte för avsikt att dyka rakt ner i det okända. Det var krisen under inbördeskriget som drev saker och ting till sin spets. Krisen ledde till förstatligandet av alla industrier i mitten av 1918 och till den ”krigskommunism” med vars hjälp den hårt ansatta bolsjevikstaten organiserade sin kamp på liv och död mot kontrarevolutionen och den utländska interventionen och försökte få fram resurser för kampen. Alla krigsekonomier, även i kapitalistiska länder, för med sig statlig planering och kontroll. Lenin fick i själva verket sin direkta inspiration till planekonomin från den tyska krigsekonomin 1914-18 (som förmodligen inte var den bästa modellen i sitt slag och från sin tid, som vi har sett). Kommunistiska krigsekonomier var av naturliga och principiella skäl benägna att ersätta privat ägande och företagande med offentligt sådant och att klara sig utan marknaden och prismekanismen, i synnerhet som dessa företeelser inte var till någon större nytta när man med kort varsel måste improvisera fram en nationell krigsansträngning. Det fanns faktiskt kommunistiska idealister, som Nikolaj Bucharin, som ansåg att inbördeskriget var ett gyllene tillfälle att upprätta det kommunistiska Utopias huvudstrukturer och som betraktade den dystra krisekonomin med en permanent och allmän

varubrist som innebar att de ransonerade livsnödvändigheterna — bröd, kläder, bussbiljetter — fick fördelas till folket in natura, som en spartansk försmak av det socialistiska idealet. När sovjetregimen avgick med segern efter kampen 1918-20 var det emellertid uppenbart att krigskommunismen, hur nödvändig den än hade varit, inte kunde fortsätta, dels beroende på att bönderna skulle göra uppror om man med militära medel fortsatte att beslagta skörden, vilket hade varit systemets bas, och arbetarna revoltera om man fortsatte att kräva uppoffringar av dem, och dels på grund av att systemet inte tillhandahöll någon effektiv metod för att återuppbygga en ekonomi som formligen hade slagits i spillror: järn- och stålproduktionen hade sjunkit från 4,2 miljoner ton år 1913 till 200.000 år 1920.

Med sin sedvanliga realism införde Lenin 1921 den nya ekonomiska politiken som i praktiken återinförde marknaden och faktiskt med hans egna ord innebar ett steg tillbaka från Krigskommunism till ”Statskapitalism”. Men det var i just denna stund, när Rysslands redan eftersläpande ekonomi hade reducerats till 10 procent av sin storlek före kriget (se kapitel 2), som behovet av att industrialisera i massiv skala och göra det genom statlig planering blev den sovjetiska regeringens mest akuta uppgift. Och även om den nya ekonomiska politiken innebar slutet på krigskommunismen förblev statlig kontroll och tvång den enda kända modellen för en ekonomi med förstatligat ägande och företagande. Det första planinstitutet, den statliga kommissionen för Rysslands elektrifiering (GoEIRo) 1920 syftade naturligt nog till att modernisera tekniken, men den statliga planbyrå som tillkom 1921 (Gosplan) hade mer allmänna syften. Den fortsatte att fungera under samma namn fram till Sovjetunionens fall. Den blev förfader och inspiratör till alla statliga myndigheter som hade till uppgift att planera eller bara utöva makroekonomisk översyn över ekonomierna i 1900-talets stater.

Den nya ekonomiska politiken (NEP) blev föremål för en hetsig debatt i Ryssland på 1920-talet och åter igen under Gorbatsjovs första år på 1980-talet, dock av rakt motsatta skäl. På 1920-talet insåg man tydligt att NEP innebar ett nederlag för kommunismen, eller åtminstone att de kolonner som marscherade mot socialismen gjorde en avstickare från huvudleden som man på ett eller annat sätt måste hitta tillbaka till. Radikaler, som Trotskijs anhängare, ville bryta med NEP så fort som möjligt och dra igång en massiv industrialiseringskampanj, vilket var den linje man med tiden kom att välja under Stalin. Moderaterna, ledda av Bucharin som hade lagt ultraradikalismen från krigskommunismens år bakom sig, var mycket medvetna om de politiska och ekonomiska begränsningar som bolsjevikregeringen måste fungera under i ett land som var än mer förkrossande dominerat av sina småbruk än före revolutionen. De förespråkade mer gradvisa förändringar. Lenin själv kunde inte tydligt uttrycka sin åsikt sedan han hade drabbats av förlamning 1922 - han överlevde bara till början av 1924 — men medan han kunde yttra sig tycks han ha föredragit gradvisa förändringar. Debatterna på 1980-talet var å sin sida en retrospektiv jakt efter ett historiskt, socialistiskt alternativ till den stalinism som i verkligheten kom att ersätta NEP: en annan väg till socialismen än den som den bolsjevikiska högern och vänstern faktiskt hade tänkt sig på 1920-talet. I efterhand blev Bucharin ett slags föregångare till Gorbatsjov.

Dessa debatter är inte längre relevanta. När vi blickar tillbaka kan vi se att det ursprungliga berättigandet för beslutet att upprätta en socialistisk makt i Ryssland försvann när ”proletariatets revolution” inte lyckades erövra Tyskland. Och värre ändå: Ryssland överlevde inbördeskriget i ruiner och mycket mer underutvecklat än landet hade varit på tsartiden. Visserligen var tsaren, adeln, godsägarna och bourgeoisien borta, men samtidigt hade två miljoner emigrerat och berövat den sovjetiska staten en stor del av sina utbildade kadrer på kuppen, och borta var tsartidens industriella utveckling och majoriteten av de industriarbetare som försåg bolsjevikpartiet med dess politiska och sociala bas. De hade dött eller skingrats till följd av revolutionen och inbördeskriget eller förflyttats från fabriken till statens och partiets byråer. Det som återstod var ett

Ryssland som var än mer fast förankrat i det förgångna än tidigare, de orörliga, orubbliga bondemassorna i de återupprättade bygemenskaperna till vilka revolutionen (tvärt emot tidigare marxistiska uppfattningar) hade givit jorden, eller rättare sagt, vars ockupation och omfördelning av jorden 1917-18 revolutionen hade accepterat som det nödvändiga priset för sin seger och överlevnad. På många sätt var NEP en kort guldålder för småbönderna i Ryssland. Ovanför denna massa svävade bolsjevikpartiet som inte längre representerade någon. Som Lenin med sin vanliga tankeskärpa insåg var den enda fördel partiet hade det faktum att det var och med största sannolikhet skulle förbli landets accepterade och etablerade regering. Det var allt det hade. Och då styrdes ändå landet i praktiken av en undervegetation av lägre och högre byråkrater, i genomsnitt än mindre utbildade och kvalificerade än tidigare.

Vilka alternativ hade denna regim som dessutom isolerades och bojkottades av utländska regeringar och kapitalister, medvetna om exproprieringen av ryska tillgångar och investeringar till följd av revolutionen? NEP hade förvisso lysande framgång med att återuppbygga den sovjetiska ekonomin ur ruinerna efter 1920. 1926 hade den sovjetiska industriproduktionen i stort sett nått upp till samma nivå som före kriget, även om detta inte betydde särskilt mycket. Sovjetunionen förblev lika förkrossande agrart som 1913 (82 procent av befolkningen i båda fallen; Bergson och Levine, 1983, s.100; Nove, 1969), och bara 7,5 procent var faktiskt anställda utanför jordbruket. Vad ville dessa bondemassor sälja till städerna, vad ville de köpa från dem, hur stor del av sin inkomst ville de spara och hur många av de åtskilliga miljoner som valde att livnära sig i byarna och inte utsätta sig för fattigdomen i städerna ville lämna bondgården? Svaren på dessa frågor avgjorde Rysslands ekonomiska framtid, för bortsett från statens skatteintäkter hade landet inga andra tillgängliga källor till investeringar och arbete. Om man lämnar alla politiska överväganden åsido skulle en fortsättning av NEP, modifierad eller ej, i bästa fall medföra en industrialisering i blygsam skala. Och innan industrialiseringen hade kommit betydligt längre fanns det dessutom föga för bönderna att köpa i staden som kunde fresta dem att sälja sitt överskott, snarare än äta och dricka upp det i byarna. Detta (bekant som "saxkrisen") skulle bli den ränsnara som med tiden ströp NEP. 60 år senare skulle en liknande men proletär "sax" komma att undergräva Gorbatsjovs perestrojka. Varför skulle sovjetiska arbetare höja sin produktivitet för att få högre löner, skulle de komma att resonera, när nu ekonomin inte producerade de konsumtionsvaror man kunde köpa för dessa högre löner? Men hur skulle å andra sidan dessa varor kunna produceras om inte de sovjetiska arbetarna höjde sin produktivitet?

Det var därför aldrig särskilt troligt att NEP — dvs. en balanserad ekonomisk tillväxt som grundades på en agrar marknadsekonomi, styrd av staten som kontrollerade den högt uppifrån — skulle visa sig bli en varaktig strategi. För en regim bestående av övertygade socialister var de politiska argumenten mot NEP hur som helst förkrossande. Skulle inte de små styrkor som var hängivna detta nya samhälle utlämnas på nåd och onåd till futtig varuproduktion och futtigt företagande som skulle återinföra den kapitalism som just hade avskaffats? Det som ändå fick bolsjevikpartiet att tveka var de eventuella kostnaderna för alternativet, som innebar en industrialisering med tvångsmedel, en andra revolution, men den här gången inte sprungen underifrån utan framtvingad ovanifrån av statsmakten.

Stalin, som härskade i Sovjetunionen under den följande järnåldern, var en diktator av exceptionell, man skulle rentav kunna säga unik grymhet, hänsynslöshet och skrupelfrihet. Få män har utnyttjat sig av terror i en mer allomfattande skala. Det råder inget tvivel om att folkets lidande i Sovjetunionen under någon annan ledare för bolsjevikpartiet skulle ha blivit mindre och antalet offer lägre. Men varje politik som gick ut på en snabb modernisering av Sovjetunionen skulle med tanke på tidens förhållanden ofrånkomligen bli hänsynslös och eftersom den genomfördes mot folkflertalets vilja och orsakade det allvarliga umbäranden måste den i någon mån ske med

tvångsmedel. Och den centraliserade kommandoekonomi som genomförde denna kampanj med hjälp av sina ”planer” påminde lika ofrånkomligt snarare om en militär operation än om ett ekonomiskt företag. Men i likhet med en militärkampanj som har äkta, folkligt, moraliskt berättigande vann den halsbrytande snabba industrialiseringen under de första femårsplanerna (1929-41) stöd just därför att den krävde ”blod, arbete, tårar och svett” av folket. Som Churchill visste kan självuppgiften i sig vara en sporre. Det kan vara svårt att tro, men till och med det stalinistiska systemet, som åter förvandlade bönderna till livegna som var bundna till jorden och som innebar att ekonomin i väsentliga delar blev beroende av de mellan fyra och 13 miljonerna straffångarnas tvångsarbete (Gulag) (Van der Linden, 1993) åtnjöt nästan säkert ett avsevärt stöd, dock förvisso inte bland bönderna (Fitzpatrick, 1994).

”Planekonomin” genom femårsplanerna som ersatte NEP 1928 var ofrånkomligen ett grovt instrument — betydligt grövre än Gosplan där de ekonomiska pionjärerna på 1920-talet hade gjort sina sofistikerade kalkyler vilka i sin tur hade varit betydligt grövre än de planeringsinstrument som regeringar och storföretag har tillgång till i slutet av 1900-talet. I grund och botten var femårsplanernas uppgift att skapa nya industrier, snarare än att driva dem, och man valde att prioritera de grundläggande tunga industrierna och energiproduktionen, grundvalarna för varje stor industriekonomi: kol, järn och stål, elektricitet, olja osv. Sovjetunionens väldiga rikedom på lämpliga råvaror gjorde valet både logiskt och bekvämt. Som i en krigsekonomi — och den sovjetiska planekonomin var ett slags krigsekonomi — kan man sätta upp produktionsmålen utan hänsyn till pris och kostnadseffektivitet och måste också ofta göra det. Det avgörande är om man kan nå målen och i sådana fall när. Som i alla sådana ansträngningar på liv och död är det effektivaste sättet att nå målen i tid att ge enträgna order som leder till allmän brådska. Kris är ett slags management. Den sovjetiska ekonomin kom att bestå av en mängd rutiner som bröts av ständiga, nästan institutionaliserade ”chockansträngningar” i respons på order uppifrån. Nikita Chrusjtjov försökte senare desperat hitta ett sätt att få systemet att fungera annat än i gensvar på ”skrik” (Chrusjtjov, 1990, s. 18). Stalin hade tidigare utnyttjat ”stormning” genom att med berätt mod sätta upp realistiska mål som uppmuntrade till övermänskliga bedrifter.

När målen väl en gång var uppsatta måste de dessutom bli förstådda och verkställda, ända bort till de mest avlägsna produktionsutposterna i Centralasien, och detta av administratörer, företagsledare, tekniker och arbetare som åtminstone i den första generationen var oerfarna, lågutbildade och mer vana vid tråplogar än vid maskiner. (Karikatyrtecknaren David Low som besökte Sovjetunionen i början av 1930-talet ritade en teckning som föreställer en flicka på ett kollektivjordbruk som ”tankspritt försöker mjölka en traktor”.) Detta eliminerade de sista återstoderna av sofistikerad, utom allra högst upp i toppen som av just den anledningen fick axla ansvaret för en alltmer total centralisering. Precis som Napoleon och hans stabsschefer en gång i tiden hade varit tvungna att kompensera för de bristande tekniska kunskaperna hos marskalkarna, som i de flesta fall var utbildade officerare som befordrats ur de djupa leden, på samma sätt koncentrerades i allt högre grad alla beslut längst upp i toppen av det sovjetiska systemet. Gosplans övercentralisering kompenserade bristen på företagsledare. Nackdelen med denna metod var en enorm byråkratisering av den ekonomiska apparaten, liksom av alla andra delar av systemet.²

Så länge ekonomin halvt om halvt låg kvar på självhushållningsnivå och bara behövde bygga grunden för en modern industri fungerade detta grovt tillyxade system, som i huvudsak utvecklades på 1930-talet. Det skaffade sig till och med sin egen flexibilitet på ett likaledes grovt

² ”Om tillräckligt tydliga instruktioner ska sändas ut till varje större produktionsgrupp och till varje produktionsenhet, och detta i avsaknad av flernivåplanering, då kommer centrum ofrånkomligen att bli belastat av en kolossal arbetsbörda” (Dyker, *The Future of the Soviet Economic Planning System*, 1985, s. 9).

sätt. En uppsättning mål behövde inte nödvändigtvis förhindra att man satte upp andra mål, vilket de skulle ha gjort i den moderna ekonomins komplicerade labrynter. I ett efterblivet och primitivt land, berövat utländskt bistånd, var faktiskt kommandoindustrialiseringen med allt sitt slöseri och all sin brist på rationalitet imponerande effektiv. Den förvandlade Sovjetunionen till en större industriekonomi på några få år, till ett land som kunde överleva och vinna kriget mot Tyskland, vilket tsarens Ryssland inte hade mäktat med och detta trots att man för en tid förlorade områden som innehöll en tredjedel av landets befolkning och i många industribranscher hälften av fabrikerna. Tilläggas måste att folket under få andra regimer kunde eller skulle ha burit denna krigsinsats oerhörda bördor (se Milward, 1979, s. 92-97), eller för den delen 1930-talets bördor. Ty även om systemet begränsade folkets konsumtion till ett minimum — 1940 producerade ekonomin föga mer än ett par skor till var och en av Sovjetunionens invånare — garanterade det dem samtidigt detta existensminimum. Det gav dem arbete, mat, kläder och bostäder till kontrollerade (dvs. subventionerade) priser och hyror, det gav dem pensioner, sjukvård och en grov jämlikhet tills man efter Stalins död tappade kontrollen över systemet med belöningar i form av speciella förmåner för nomenklaturan. I betydligt generösare skala tillhandahöll systemet utbildning. Omvandlingen av ett i stort sett analfabetiskt land till det moderna Sovjetunionen var en med alla mått mätt mäktig imponerande prestation. För de miljoner bybor för vilka den sovjetiska utvecklingen även i sina bistraste stunder innebar nya horisonter, en flykt från mörker och okunnighet till stadens ljus och framsteg, för att inte tala om möjligheterna till personlig befordran och karriär, var argumenten för det nya samhället helt övertygande. Hur som helst kände de inte till något alternativ.

Denna framgångssaga gällde emellertid inte för jordbruket eller dem som livnärde sig på detta, för industrialiseringen bars upp av de exploaterade bönderna. Mycket litet kan sägas till den sovjetiska bonde- och jordbrukspolitikens försvar, utom kanske att bönderna inte var ensamma om att bära bördan av den ”socialistiska primitiva ackumulationen” (frasen myntades av en av Trotskijs anhängare som förespråkade den)³ som det har hävdats. Arbetarna bar också sin del av bördan för att alstra resurser att investera i framtiden.

Inte nog med att bönderna — folkflertalet — hade juridiskt och politiskt sett lägre ställning, åtminstone fram till 1936 års grundlag (som var helt utan verkan), inte nog med att de fick betala högre skatter och hade sämre trygghet, till råga på allt var och förblev den grundläggande jordbrukspolitik som ersatte NEP, nämligen tvångsmässig kollektivisering i kooperativa eller statliga bondgårdar, en ren katastrof. Den omedelbara följderna blev att spannmålsproduktionen sjönk och antalet kreatur nästan halverades, vilket vållade en större hungersnöd 1932-33. Kollektiviseringen ledde till en sänkning av det ryska jordbrukets redan låga produktivitet som inte kom upp till NEP-nivån igen förrän 1940, eller 1950, med hänsyn tagen till de ytterligare katastroferna under andra världskriget (Tuma, 1965, s. 102). Den massiva mekaniseringen varmed man försökte kompensera denna sänkning var också förkrossande ineffektiv, vilket den har förblivit. Efter en lovande period efter kriget när det sovjetiska jordbruket rentav producerade ett blygsamt överskott av spannmål för export, även om Sovjetunionen aldrig såg ut att bli en stor exportör som Tsarryssland hade varit, var det sovjetiska jordbruket inte längre i stånd att livnära landets befolkning. Från och med början av 1970-talet var Sovjetunionen beroende av att köpa livsmedel på världsmarknaden, ibland för att täcka så mycket som en fjärdedel av sitt behov. Hade det inte varit för en viss avslappning av kollektivsystemet som innebar att bönderna fick odla för marknaden på små privata ägor — 1938 utgjorde de runt 4 procent av den uppodlade

³ Med Marx ord var ”primitiv ackumulation” genom exproprieringar och rofferi nödvändig för att kapitalismen skulle få fram det ursprungliga kapitalet som sedermera skötte om sin egen ackumulation.

arealen — skulle de sovjetiska konsumenterna inte ha haft just mer än svart bröd att äta. Kort sagt ersatte Sovjetunionen ett ineffektivt småjordbruk med ett ineffektivt kollektivjordbruk till ett oerhört pris.

Som så ofta var detta en återspeglning av sociala och politiska förhållanden i Sovjetryssland, snarare än ett utslag av det bolsjevikiska projektets inneboende natur. Kooperativ och kollektivjordbruk, kombinerade i varierande grad med privata jordbruk — eller rentav mer kommunistiska än något i Sovjetunionen, som de israeliska *kibbuzim* — kan vara lönsamma, medan rena småbruk ofta har varit bättre på att suga ut subventioner ur staten än vinster ur jorden.⁴ Vad Sovjetunionen beträffar råder det emellertid inget som helst tvivel om att jordbrukspolitiken var ett fiasko. Och ett fiasko som bara alltför ofta, åtminstone inledningsvis, imiterades av de senare socialistiska regimerna.

En annan sida av den sovjetiska utvecklingen som det är mycket svårt att försvara är den enorma och uppsvälda byråkrati som den centraliserade kommandoregeringen skapade och som inte ens Stalin kunde hålla i schack. Det har i själva verket på allvar framkastats att den stora terrorn i slutet av 1930-talet var Stalins desperata försök att ”besegra den byråkratiska labyrinten som slingrade sig undan större delen av regeringens kontroll och befallningar” (Lewin, 1991, s. 17), eller åtminstone förhindra byråkraterna att ta över som en förstelnad härsarklass, vilket med tiden inträffade under Brezjnev. Varje försök att göra administrationen flexiblar och effektivare fick den bara att svälla och gjorde den än mer outhärlig. Under de sista åren av 1930-talet växte den två och en halv gånger så snabbt som sysselsättningen i allmänhet. När kriget nalkades gick det mer än en administratör på två kroppsarbetare (Lewin, 1991). På Stalintiden var det översta skiktet av dessa ledande kadrer, har det sagts, ”unikta mäktiga slavar som ständigt stod på katastrofens rand. Deras makt och privilegier överskuggades av ett ständigt memento morfi.” När Stalin dog, eller rättare sagt när den siste av de ”stora bossarna”, Nikita Chrusjtjov, hade avsatts 1964, fanns det inget i systemet som kunde förhindra stagnation.

Systemets tredje nackdel och det som till slut knäckte det var inflexibiliteten. Det var inställt på en ständig tillväxt av produktionen av varor vars kvantitet och kvalitet hade bestämts på förhand, men det innehöll inga inbyggda mekanismer för att variera vare sig kvantiteten (utom uppåt) eller kvaliteten, eller för innovationer. I själva verket visste man inte vad man skulle ta sig till med uppfinningar och använde dem inte i den civila ekonomin, vilket man dock gjorde i det militärindustriella komplexet.⁵ Vad konsumenterna beträffar fanns det varken någon marknad som kunde antyda deras preferenser eller någon som förde deras talan i det ekonomiska systemet, eller i det politiska, som vi ska se. Tvärtom återspeglade planapparaten systemets ursprungliga inriktning på maximal tillväxt av kapitalvaror. På sin höjd kan man säga att systemet i och med ekonomins tillväxt producerade fler konsumtionsvaror, trots att industristrukturen hela tiden gynnade kapitalvaror. Dock var systemet för distribution så dåligt och systemet för att organisera tjänster så obefintligt att den stigande levnadsstandarden i Sovjetunionen — och förbättringen från 1940- till 1970-talet var mycket slående — inte kunde ha ägt rum, hade det inte varit för den omfattande ”sekundära” eller ”svarta” ekonomin som växte hastigt, i synnerhet från slutet av 1960-talet. Eftersom den inofficiella ekonomin definitionsmässigt inte omfattas av den officiella

⁴ Under den första hälften av 1980-talet exporterade Ungern, vars jordbruk i stort sett var kollektiviserat, mer livsmedel än Frankrike från en uppodlad areal som inte var stort mer än fjärdedelen av den franska, och nästan dubbelt så mycket (i värde) som Polen gjorde från en jordbruksareal som var nästan tre gånger så stor som den ungerska. Varken det polska jordbruket eller det franska var kollektivt. (FAO Production, 1986; FAO Trade, vol. 40, 1986.)

⁵ ”Inte mer än en tredjedel av alla uppfinningar får en tillämpning i ekonomin och även i dessa fall får de sällan någon spridning” (Andrej Vernikov, ”Reforming Process and Consolidation ...”, *WIDER Working Papers WP53*, 1989, s. 7). Uppgiften tycks gälla för 1986.

statistiken kan vi bara gissa oss till dess storlek, men i slutet av 1970-talet kunde man uppskatta att de sovjetiska stadsborna lade ut runt 20 miljarder rubel på privat konsumtion samt på medicinska och juridiska tjänster och ytterligare cirka sju miljoner i ”dusörer” för att skaffa sig service (Alexejev, 1990). Denna summa skulle på den tiden ha motsvarat landets hela import.

Det sovjetiska systemet var kort sagt inställt på att industrialisera ett mycket efterblivet och underutvecklat land så fort som möjligt och byggde på antagandet att folket skulle nöja sig med en levnadsstandard som garanterade ett existensminimum och materiella livsvillkor som låg strax ovanför fattigdomsgränsen — hur långt ovanför berodde på hur mycket som sipprade ner av den allmänna tillväxten i en ekonomi som var inställd på vidare industrialisering. Hur ineffektivt och slösaktigt systemet än var uppnådde det sina mål. 1913 hade tsarens imperium, med 9,4 procent av världens befolkning, producerat 6 procent av världens totala ”nationalinkomster” och stått för 3,6 procent av dess industriproduktion. 1986 producerade Sovjetunionen, med mindre än 6 procent av den globala befolkningen, 14 procent av världens ”nationalinkomster” och stod för 14,6 procent av dess industriproduktion. (Men landet producerade bara en något högre andel av världens livsmedel.) (Bolotin, 1987, s. 148-52) Ryssland hade förvandlats till en viktig industri-makt och dess status som supermakt, som det upprätthöll i nästan ett halvsekel, vilade i själva verket på denna framgång. Tvärt emot kommunisternas förväntningar var emellertid motorn i den sovjetiska ekonomiska utvecklingen så konstruerad att den, när fordonet hade avverkat en viss sträcka, saktade av snarare än accelererade när föraren trampade på gasen. Systemets dynamik innehöll mekanismen för sin egen utmattning. Detta var det system som efter 1944 blev modellen för de ekonomier under vilka en tredjedel av mänskligheten levde.

Den sovjetiska revolutionen ledde emellertid också till uppkomsten av ett mycket särpräglat politiskt system. De europeiska, folkliga vänsterrörelserna, däribland de marxistiska arbetar- och socialiströrelser varav bolsjevikpartiet var en, hämtade sin inspiration från två politiska traditioner: den demokratiska och ibland direktdemokratiska, och den centraliserade, handlingsinriktade revolutionära traditionen som härstammade från den jakobinska fasen av den franska revolutionen. De stora arbetar- och socialiströrelser som uppstod nästan överallt i Europa i slutet av 1800-talet, antingen som partier, fackföreningar, kooperativ eller som en kombination av allt detta, var starkt demokratiska, både till sin inre uppbyggnad och i sina politiska strävanden. I de länder där rösträtten ännu inte var allmän var de i själva verket de viktigaste krafter som krävde reformer, och till skillnad från anarkisterna var marxisterna först och främst inställda på *politisk* handling. Det politiska systemet i Sovjetunionen, som längre fram överfördes till andra delar av den socialistiska världen, bröt tvärt med den demokratiska sidan av socialiströrelserna, även om det bevarade ett alltmer akademiskt engagemang för demokratin i teorin.⁶ Det gick rentav långt bortom det jakobinska arvet, som trots sitt engagemang för revolutionär stränghet och hänsynslös aktion inte gynnade personlig diktatur. Kort sagt: på samma sätt som den sovjetiska ekonomin var en kommandoekonomi var den sovjetiska politiken en kommandopolitik.

Denna utveckling återspeglade dels bolsjevikpartiets historia, dels den unga sovjetregimens kriser och överhängande problem, dels egenheterna hos den före detta seminarist som var son till en alkoholiserad skoflickare från Georgien och blev Sovjetunionens diktator under det självtagna politiska namnet ”Mannen av stål”: J.V. Stalin (1879-1953). Lenins ”förtruppparti”, en unikt effektiv och disciplinerad kader av professionella revolutionärer, fast beslutna att utföra de

⁶ Den auktoritära centralism som är så karakteristisk för kommunistpartier fortsatte alltså att officiellt kallas ”demokratisk centralism” och 1936 års sovjetiska grundlag är på papperet en typisk demokratisk konstitution som lämnar lika stort utrymme för flerpartival som t ex den amerikanska konstitutionen. Detta var inte idel tomma ord eftersom en stor del av grundlagen författades av Nikolaj Bucharin, som i egenskap av gammal marxistisk revolutionär från före 1917 tvivelsutan ansåg att detta slags konstitution lämpade sig för ett socialistiskt land.

uppdrag de hade blivit tilldelade av ett centralt ledarskap, var potentiellt auktoritärt, vilket många lika revolutionära ryska marxister hade påpekat från första början. Vad förhindrade partiet från att ”substituera” de massor det gjorde anspråk på att leda? Eller att de (valda) kommittéerna ersatte medlemmarna, eller rättare sagt de regelbundna kongresser som uttryckte deras åsikter? Eller att det faktiska ledarskapet ersatte centralkommittén, eller med tiden att den (i teorin valde) ende ledaren i praktiken ersatte allt detta? Faran var som det visade sig högst påtaglig, trots att Lenin varken ville eller hade någon möjlighet att bli diktator, och trots att man i bolsjevikpartiet, som i alla organisationer på den ideologiska vänsterkanten, inte uppförde sig som någon militärstab utan snarare som en oändlig diskussionsklubb. Faran blev överhängande efter oktoberrevolutionen när bolsjevikerna förvandlades från en grupp om några tusen illegala kadrer till ett massparti med hundratusentals, med tiden miljoner professionella agitatorer, administratörer, verkställande medlemmar och kontrollörer som översvämmade de ”gamla bolsjevikerna” och de andra socialisterna från tiden före 1917 som hade anslutit sig till dem, t ex Lev Trotskij. De nya medlemmarna var inte delaktiga av den gamla politiska kulturen inom vänstern. Allt de visste var att partiet hade rätt och att beslut som fattats av högre myndighet måste verkställas om revolutionen skulle kunna räddas.

Oavsett bolsjevikernas förrevolutionära syn på demokrati i och utanför partiet, på yttrandefrihet, medborgerliga rättigheter och tolerans, innebar förhållandena under åren 1917-21 att ett parti som var fast beslutet att göra allt som var (eller verkade) nödvändigt för att bevara den bräckliga och hårt ansatta sovjetmakten tvingades utöva ett alltmer auktoritärt styre (och självt anta alltmer auktoritära former). Bolsjevikerna hade i själva verket inte börjat som en enpartiregering eller en regering som inte tolererade opposition, men det vann inbördeskriget som en enpartidiktatur, understödd av en mäktig säkerhetsapparat och med hjälp av terror mot kontrarevolutionärerna. Lika betydelsefullt var det förhållandet att själva partiet övergav den inre demokratin när de kollektiva diskussionerna om politiska alternativ bannlystes (1921). Den ”demokratiska centralism” som i teorin styrde det blev idel centralism. Det slutade att fungera i enlighet med sin egen partistadga. Partikongressens årliga möten blev mindre regelbundna, tills de under Stalin blev oförutsägbara och sporadiska. Under NEP-åren slappnade den ickepolitiska atmosfären av, men inte känslan av att partiet var en hårt ansatt minoritet som kanske hade historien på sin sida men arbetade mot de ryska massorna och den ryska verkligheten. Beslutet att sätta igång den industriella revolutionen ovanifrån tvingade automatiskt systemet att utöva en tvångsmakt som kanske var än hänsynslösare än under inbördeskrigets år, eftersom dess apparat för att utöva kontinuerlig makt nu var mycket större. Det var då de sista inslagen av maktfördelning, det blygsamma och krympande manöverutrymmet för den sovjetiska regeringen, till skillnad från partiet, försvann. Partiets enda politiska ledarskap koncentrerade nu den enväldiga makten i sina händer och lade allt annat under sig.

Det var i det läget systemet blev ett envælde under Stalin och ett envælde som försökte utöva fullständig kontroll över alla sidor av sina medborgares liv och tankar så att hela deras existens så långt möjligt skulle underordnas verkställandet av systemets syften så som dessa hade definierats och specificerats av den högsta makten. Det var förvisso inte detta Marx eller Engels hade haft i tankarna, och inte heller utvecklades detta system i den andra (marxistiska) internationalen eller flertalet av dess partier. Karl Liebknecht, som tillsammans med Rosa Luxemburg blev ledare för de tyska kommunisterna och tillsammans med henne blev lönnmördad 1919 av reaktionära officerare, påstod sig inte ens vara marxist, trots att han var son till en av grundarna av det tyska socialdemokratiska partiet. De österrikiska marxisterna var visserligen som namnet antyder anhängare av Marx men gjorde ingen hemlighet av att de gick sina egna vägar, och även när någon blev officiellt stämplad som kättare, som Eduard Bernstein blev för sin ”revisionism”,

utgick marxisterna fortfarande från att han var en legitim socialdemokrat. Bernstein fortsatte i själva verket att fungera som officiell utgivare av Marx och Engels verk. Tanken att en socialistisk stat borde tvinga varje medborgare att tänka likadant, för att inte tala om tanken att ledarkollektivet (det var otänkbart att en enda person skulle utöva denna funktion) borde tillerkännas något i stil med påvens ofelbarhet, skulle inte ha fallit någon ledande socialist in före 1917.

På sin höjd kan man hävda att den marxistiska socialismen för sina anhängare var en passionerad, personlig övertygelse, ett system för hopp och tro med vissa likheter med en sekulär religion (dock inte mer än ideologin hos ickesocialistiska kampgrupper) och kanske viktigare, att den subtila teorin, när socialismen väl blev en massrörelse, ofrånkomligen förvandlades till i bästa fall en katekes och i värsta fall en identitets- och lojalitetssymbol, ett slags fana man måste göra honnör för. I sådana massrörelser hade man, som intelligenta centraleuropeiska socialister länge påpekat, också en benägenhet att beundra eller rentav dyrka sina ledare, även om det måste tilläggas att den välkända tendensen till gräl och rivalitet inom vänsterpartier normalt brukade hålla denna benägenhet någorlunda i schack. Uppförandet av Lenin-mausoleet på Röda torget, där den store ledarens balsamerade kropp för alltid skulle kunna beskådas av de trogna, härrörde inte från den ryska revolutionära traditionen utan var ett uppenbart försök att för sovjetregimens räkning utnyttja den makt kristna helgon och relikier hade över ett primitivt jordbrukande folk. Man skulle också kunna påstå att ortodoxin och intoleransen i det bolsjevikparti som Lenin byggde i någon mån inte betraktades som egenvärden utan infördes av pragmatiska skäl. Som en god general — och Lenin var först och främst en man som planerade handling — ville han inte ha några gräl inom leden som kunde hämma den praktiska effektiviteten. Dessutom var han som andra praktiska snillen övertygad om att han visste bäst och hade föga tålmod med andras åsikter. I teorin var han en ortodox, rentav fundamentalistisk marxist eftersom det stod klart för honom att varje fingrande på texten till en teori vars kärna var revolution med största sannolikhet skulle uppmuntra till kompromisser och reformism. I praktiken drog han sig dock aldrig för att modifiera och komplettera Marx åsikter efter eget skön, samtidigt som han alltid försvarade sin bokstavliga trohet mot mästaren. Eftersom han större delen av tiden före 1917 ledde och representerade en liten minoritet inom den ryska vänstern och till och med inom den ryska socialdemokratin, skaffade han sig rykte om att brista i tolerans för oliktankande, men han drog sig lika litet för att välkomna sina motståndare när läget väl hade förändrats som han gjorde för att fördöma dem, och inte heller efter oktoberrevolutionen litade han någonsin på sin auktoritet inom partiet utan ständigt på sina argument. Inte heller tycks hans ställningstaganden, som vi har sett, någonsin få stå oemotsagda. Hade Lenin levat skulle han säkerligen ha fortsatt att fördöma sina motståndare och hans pragmatiska intolerans skulle liksom i inbördeskriget ha varit gränslös. Men det finns inget belägg för att han tänkte sig eller ens skulle ha tolererat det slags sekulära version av en universell och obligatorisk, både statlig och privat religion som utvecklades efter hans död. Det är inte säkert att Stalin grundade den medvetet. Han kan helt enkelt ha följt det han betraktade som huvudströmningen i det underutvecklade, agrara Ryssland med dess auktoritära och ortodoxa tradition. Men det är föga troligt att den skulle ha utvecklats utan honom och högst osannolikt att den skulle ha påtvingats andra socialistiska regimer eller ha imiterats av dem.

Ytterligare ett förhållande måste påpekas. Risken för diktatur är underförstådd i alla regimer som grundar sig på ett enda, oavsättligt parti. I ett parti som organiseras enligt den centraliserade, hierarkiska modellen för Lenins bolsjeviker blir risken en sannolikhet. Och oavsättligheten var bara ett annat ord för bolsjevikernas totala övertygelse om att revolutionen inte fick göras om intet och att dess framtid vilade i deras händer och inga andras. Bolsjevikerna ansåg att man i ett borgerligt land tryggt kunde tänka sig att en konservativ regering besegrades och lämnade över makten till en liberal eftersom detta inte skulle äventyra samhällets borgerliga karaktär, men att

man varken skulle eller kunde tolerera en kommunistisk regim, av samma skäl som en kommunistisk regim inte kunde finna sig i att bli störtad av någon kraft som skulle återinföra den gamla ordningen. Revolutionärer, inklusive revolutionära socialister, är inte demokrater i bemärkelsen anhängare av allmänna val, hur uppriktigt övertygade de än är om att agera i "folkets" intresse. Men även om utgångspunkten att partiet hade ett politiskt monopol och spelade en "ledande roll" innebar att en demokratisk sovjetregim blev lika osannolik som en demokratisk katolsk kyrka behövde det inte betyda personligt envælde. Det var Josef Stalin som förvandlade det kommunistiska politiska systemet till en icke ärftlig monarki.⁷

På många sätt ter sig den mycket kortväxte⁸, försiktige, otrygge, grymme och oändligt misstänksamme nattugglan Stalin som en figur ur Suetonius biografier över de romerska kejsarna, snarare än som en modern politiker. Till det yttre föga imponerande och direkt oansenlig, "en grå fläck", som en samtida observatör kallade honom 1917 (Suchanov), bevekade och manipulerade han när han måste tills han hade tagit sig till toppen, även om hans högst avsevärda begåvning naturligtvis hade fört honom nära toppen redan före revolutionen. Han ingick i den första regeringen efter revolutionen som folkkommissarie för nationalitetsfrågor. När han till slut blev partiets och (i praktiken) statens obestridde ledare saknade han den påtagliga känsla av personlig kallelse, den karisma och det självförtroende som gjorde Hitler till sitt partis grundare och accepterade härskare och gjorde det möjligt för honom att bevara medarbetarnas lojalitet utan hjälp av tvång. Stalin styrde sitt parti liksom allt annat inom räckhåll för sin personliga makt med hjälp av terror och skräck.

När Stalin förvandlade sig själv till något i stil med en sekulär tsar, den sekulära, enda sanna lärans förkämpe, och förvandlade lärans grundare till ett sekulärt helgon vars lik inväntade pilgrimerna utanför Kreml, gav han prov på sin goda känsla för PR. I ett land vars befolkning utgjordes av en skara jordbrukande och boskapssköttande folk som mentalt sett levde kvar i en motsvarighet till Västeuropas 1000-tal var detta nästan säkert det effektivaste sättet att upprätta den nya regimens legitimitet, liksom den enkla, förbehållslösa och dogmatiska katekes som han reducerade "marxism-leninismen" till lämpade sig idealiskt för att förmedla tankar till läskunniga av första generationen⁹. Inte heller kan man helt enkelt betrakta hans terror som en tyranns utövande av sin obegränsade, personliga makt. Det råder inget tvivel om att han njöt av sin makt, av den skräck han väckte, förmågan att råda över liv och död, liksom det inte råder något tvivel om att han var helt ointresserad av de materiella förmåner en man i hans ställning kunde skaffa sig. Men oavsett Stalins personliga psykologiska egenheter var hans terror, i teorin, en lika rationell och instrumentell taktik som hans försiktighet i lägen han inte behärskade. Båda sakerna grundade sig i själva verket på principen att undvika risker, vilket i sin tur speglade hans brist på förtroende för sin egen förmåga att bedöma situationen ("göra en marxistisk analys", med bolsjevikernas jargong), en förmåga som i så hög grad hade utmärkt Lenin. Stalins förskräckande karriär kan inte begripas annat än som en envis, oavbruten jakt efter det utopiska målet, ett kommunistiskt samhälle vars försvar han ägnade sin sista publikation några månader före sin död (Stalin, 1952).

⁷ Likheten med en monarki antyds av tendensen i sovliga sådana stater att faktiskt röra sig i riktning mot en ärftlig tronföljd, en utveckling som skulle ha verkat absurd och otänkbar för äldre socialister och kommunister. Nordkorea och Rumänien var två typexempel.

⁸ Författaren, som såg Stalins balsamerade lik i mausoleet på Röda torget innan det flyttades därifrån 1957, minns än i dag vilken chock det var att se att en så allsmäktig man ändå var så småväxt. Det är betecknande att alla filmer och fotografier dolde det faktum att han bara var 160 centimeter lång.

⁹ Och inte bara till dem. Det sovjetiska kommunistpartiets kortfattade historik från 1939 var trots sina lögnar och intellektuella begränsningar ett pedagogiskt sett mästertligt verk.

Allt bolsjevikerna hade uppnått genom oktoberrevolutionen var att ta makten i Sovjetunionen. Makt var det enda redskap de kunde använda sig av för att förändra samhället som plågades av ständiga och på ett eller annat sätt ständigt förnyade problem. (Detta är innebörden i Stalins annars absurda teori om att klasskampen skulle hårdna några decennier efter det att "proletariatet hade gripit makten".) Enbart partiets beslutsamhet att använda makten konsekvent och hänsynslöst för att undanröja alla tänkbara hinder i sin väg kunde garantera den slutliga framgången.

Tre förhållanden drev den politik som grundades på detta antagande till en blodig absurditet.

För det första var det Stalins övertygelse om att det till syvende och sist bara var han som kände till vägen framåt och var tillräckligt beslutsam för att följa den. Åtskilliga politiker och generaler har denna känsla av oumbärlighet, men det är bara de som har absolut makt som kan tvinga andra att omfatta denna övertygelse. De stora utrensningarna på 1930-talet, som till skillnad från den tidigare terrorn riktades mot själva partiet och i synnerhet dess ledare, inleddes alltså när många härdade bolsjevik, bland annat de som hade hjälpt honom mot hans olika motståndare på 1920-talet och uppriktigt stött det stora språnget genom kollektiviseringarna och femårsplanen, började få svårt att finna sig i tidens grymheter och de umbäranden de ledde till. Utan tvivel mindes många av dem att Lenin hade vägrat utnämna Stalin till sin efterträdare på grund av hans överdrivna brutalitet. Kommunistpartiets 17:e kongress röjde en omfattande opposition mot honom. Huruvida hans ställning i själva verket var hotad kommer vi aldrig att få veta, för mellan 1934 och 1939 blev fyra eller fem miljoner partimedlemmar och tjänstemän arresterade av politiska skäl, varav 400.000-500.000 avrättades utan rättegång, och på nästa partikongress (den i 8:e) som samlades våren 1939 återstod inte fler än 37 överlevande av de 1827 delegater som hade varit närvarande på den 17:e 1934 (B. Kerblay, 1983, s. 245).

Det som gjorde denna terror så unikt inhuman var att den inte erkände några konventionella eller andra gränser. Det var inte så mycket övertygelsen om att stora ändamål helgar alla de medel som är nödvändiga för att uppnå dem (även om det är möjligt att detta var Mao Zedongs åsikt), eller ens övertygelsen om att de uppoffringar den nuvarande generationen utsätts för, hur stora de än är, är rena intet jämfört med de fördelar framtidens oräkneliga generationer kommer att skörda. Det var tillämpningen av det totala krigets princip vid alla tillfällen. Kanske på grund av det starka draget av voluntarism som fick andra marxister att misstänkliggöra Lenin som en "blanquist" eller "jakobin" tänkte leninisterna först och främst i militära termer, som Lenins egen beundran för Clausewitz tycks antyda, även om hela den bolsjevikiska politiska vokabulären inte vittnade om detta. "Vem slår vem?" var Lenins grundläggande maxim: kampen var ett nollsummespel där segraren tog allt och förloraren miste allt. Som vi vet utkämpades även i liberala länder båda världskrigen i denna anda. Man erkände inga som helst gränser för det lidande man var beredd att utsätta "fiendefolket" eller i första världskriget ens de egna soldaterna för. Uppoffrandet av hela befolkningsgrupper som definierades på förhand blev i själva verket ett inslag i kriget, t ex interneringen av alla amerikanska medborgare av japanskt ursprung, eller alla tyskar och österrikare som var bosatta i Storbritannien under andra världskriget med motiveringen att det kunde återfinnas fiendeagenter bland dem. Detta ingick i det bakslag för 1800-talets civilisationsprocess och den renässans för barbariet som löper som en svart tråd genom denna bok.

Som tur var finns det i konstitutionella och inte minst i demokratiska stater med rättssäkerhet och en fri press vissa motverkande krafter. I system med absolut makt finns där inga, även om makt-havarna med tiden kan skaffa sig konventioner för maktbegränsning, om inte annat av självbevarelsedrift och därför att bruket av total makt kan vara kontraproduktivt. Paranoia är den logiska slutprodukten. Efter Stalins död slöt hans efterträdare en tyst överenskommelse om att sätta stopp för blodbadet, även om man (fram till Gorbatjovs dagar) lämnade åt dissidenterna inom landet

och forskare och publicister utanför detsamma att beräkna det totala mänskliga priset för Stalindecennierna. I fortsättningen dog sovjetiska politiker i sina sängar, ibland i mycket hög ålder. Även sedan Gulaglägren hade tömts i slutet av 1950-talet förblev Sovjetunionen ett samhälle som behandlade sina medborgare illa med västerländska mått mätt, men det upphörde att vara ett samhälle som fängslade och dödade sina medborgare i en unikt massiv skala. På 1980-talet var det faktiskt en betydligt mindre andel av invånarna som satt i fängelse i Sovjetunionen än i USA (268 fångar per 100.000 invånare, mot 426 per 100.000 i USA) (Walker, 1991). Dessutom var Sovjetunionen på 1960- och 1970-talen faktiskt ett land där den genomsnittliga medborgaren förmodligen löpte mindre risk att bli kallblodigt dödad till följd av brott, inbördeskrig eller statens ingripande än i många andra länder i Asien, Afrika och Nord- och Sydamerika. Icke desto mindre förblev landet en polisstat, ett auktoritärt samhälle, och med alla realistiska mått ett ofritt land. Bara officiellt auktoriserad eller tillåten information var tillgänglig för medborgaren — alla andra sorter förblev åtminstone i teorin straffbara fram till Gorbatsjovs kampanj för glasnost ("öppenhet") — och för att resa och bosätta sig på en viss plats krävdes officiellt tillstånd, en alltmer nominell restriktion inom Sovjetunionens gränser men en mycket verklig sådan när nationsgränser måste passeras, även till ett vänligt sinnat "socialistland". I alla dessa avseenden var Sovjetunionen fortfarande klart underlägset Tsarryssland. Och även om rättssäkerheten fungerade i de flesta vardagliga sammanhang bibehöll man dessutom makten att administrativt, dvs. godtyckligt, arrestera folk och förvisa dem inom landets gränser.

Det kommer förmodligen aldrig att bli möjligt att beräkna det mänskliga priset för Rysslands järndecennier eftersom den officiella statistik över avrättningar och Gulaginterner som faktiskt finns till hands eller kanske blir tillgänglig längre fram inte kan ta upp alla offer, och uppskattningarna varierar enormt beroende på vilka antaganden man gör. "Det är en ohygglig paradox", har det sagts, "att vi är bättre informerade om förlusterna av boskap i Sovjetunionen under denna period än om hur många av regimens motståndare som massakrerades" (Kerblay, 1983, s. 26). Hemlighållandet av 1937 års folkräkning lägger i sig nästan oöverstigliga hinder i vägen. Oavsett vilka antaganden man gör¹⁰ måste de direkta och indirekta offren emellertid räknas med åtta snarare än med sju siffror. Under dessa omständigheter spelar det ingen större roll om vi gör en "konservativ" gissning om närmare tio än tjugo miljoner eller om vi väljer det högre talet: inget kan vara annat än skamligt och oförlåtligt, för att inte tala om omöjligt att rättfärdiga. Jag kan utan kommentarer tillägga att Sovjetunionens sammanlagda invånarantal 1937 sades ha varit 164 miljoner, eller 16,7 miljoner lägre än det borde ha varit enligt de demografiska prognoserna i den andra femårsplanen (1933-38).

Det sovjetiska systemet må ha varit brutalt och diktatoriskt, men det var inte "totalitärt", ett uttryck som de italienska fascisterna myntade på 1920-talet för att beskriva sina mål och som blev populärt bland kommunismens kritiker efter andra världskriget. Tidigare hade det nästan uteslutande använts för att kritisera dels fascismen, dels den tyska nationalsocialismen. Termen betecknade ett allomfattande, centraliserat system som inte bara utövade fullständig fysisk kontroll över sina undersåtar utan även med hjälp av sitt monopol på propaganda och utbildning lyckades få folket att internalisera systemets värden. George Orwells 1984 (utkommen 1948) beskrev den västeuropeiska uppfattningen om det totalitära samhället i dess mest levande form: ett samhälle bestående av hjärntvättade massor, ständigt övervakade av "Storebror" som bara någon enstaka ensam individ opponerade sig mot.

Detta är säkerligen vad Stalin skulle ha *velat* uppnå, även om det skulle ha förskräckt Lenin och

¹⁰ Angående osäkerheten med sådana procedurer, se Kosinski, Recension av Robert Conquests "The Harvest of Soviet Collectivisation ..." i *Population and Development Review*, vol. 13, no. 1, 1987, s. 151-52.

andra äldre bolsjeviker, för att inte tala om Marx. I den mån man inriktade sig på ett formligt förgudande av ledaren (något som längre fram med en blyg eufemism kallades ”personlighetskult”) eller åtminstone på att framställa honom som ett förkroppsligande av alla dygder, hade man en viss framgång, som Orwell satiriserade. Paradoxalt nog hade detta mycket litet med Stalins absoluta makt att göra. De militanta kommunister utanför de ”socialistiska” länderna som grät äkta tårar när de fick höra talas om hans död 1953 — och det var det många som gjorde — hade frivilligt omvänt sig till den rörelse de ansåg att han symboliserade och inspirerade. Till skillnad från de flesta utlänningar visste alla ryssar mycket väl hur stort lidande de hade fått och fortfarande hade på sin lott. Men tack vare blotta det faktum att han hade varit en stark och legitim härskare över Ryssland och en moderniserare av landet representerade han på något sätt dem själva: nu senast som deras ledare i ett krig som åtminstone för storryssarna hade varit en äkta fosterländsk kamp.

Men systemet var inte ”totalitärt” på något annat sätt, ett faktum som i hög grad drar detta uttrycks användbarhet i tvivelsmål. Det utövade ingen effektiv ”tankekontroll” och än mindre ledde det till någon ”tankeomvändning”, utan gjorde medborgarna tvärtom anmärkningsvärt opolitiska. Marxism-leninismens officiella doktriner berörde knappt majoriteten av befolkningen eftersom de inte hade någon uppenbar relevans för dem, om de nu inte var intresserade av att göra karriär på ett fält där sådan esoterisk kunskap var obligatorisk. Efter 40 års folkfostran i ett land som var hängivet marxismen blev de förbipasserande på Marxtorget i Budapest tillfrågade vem Karl Marx var. Deras svar löd:

Han var en sovjetisk filosof. Engels var en vän till honom. Tja, vad ska jag mer säga? Han dog när han var gammal. (En annan röst): Så klart, han var ju politiker. Och han var, du vet den där, vad var det nu han hette — Lenin, Lenin, Lenins verk — jo, han översatte dem till ungerska (Garton Ash, 1990, s. 261).

Majoriteten av sovjetiska medborgare tog förmodligen inte alls medvetet till sig de offentliga uttalanden om politik och ideologi som kom långt uppifrån, om de nu inte hade någon direkt anknytning till vardagens problem — vilket de sällan hade. Det var bara de intellektuella som måste ta dem på allvar i ett samhälle som byggde på en ideologi som gjorde anspråk på att vara rationell och ”vetenskaplig”. Men själva det faktum att sådana system behövde intellektuella och gav dem som inte offentligt tog avstånd från det avsevärda privilegier och förmåner ledde paradoxalt nog till att det uppstod ett socialt rum utanför statens kontroll. Bara en terror som var så hänsynslös som Stalins kunde helt och hållet tysta det inofficiella intellektet. I Sovjetunionen återuppstod det så fort våren på 1950-talet bröt in efter skräckens vinter — *Vårbrytning* (1954) var titeln på en inflytelserik roman à thèse av Ilja Ehrenburg (1891-1967), en begåvad överlevare. Även om Sovjetunionen officiellt förblev ”monolitiskt” — ett favorituttryck bland bolsjeviker — dominerades scenen i landet på 1960- och 1970-talen av dissidenter, både i form av kommunistiska reformatorer som åtnjöt en vacklande tolerans och i form av totalt intellektuellt, politiskt och kulturellt oliktankande. Detta skulle bli uppenbart på 1980-talet.

II

De kommunistiska stater som uppstod efter andra världskriget, dvs. alla utom Sovjetunionen, kontrollerades av kommunistpartier som stöpts eller formats enligt sovjetisk, dvs. stalinistisk, modell. Detta stämmer i någon mån in även på det kinesiska kommunistpartiet, som hade skaffat sig en verklig autonomi från Moskva på 1930-talet under Mao Zedong. Det var kanske mindre sant om senare rekryter till ”socialistlägret” från tredje världen — Fidel Castros Kuba och diverse mer kortlivade afrikanska, asiatiska och latinamerikanska regimer som uppstod på 1970-talet och

som också hade en benägenhet att officiellt rätta sig efter den etablerade sovjetiska mallen. I alla länderna finner vi enpartisystem med en starkt centraliserad, auktoritär uppbyggnad, en enda officiellt förkunnad kulturell och intellektuell sanning som bestäms av de politiska myndigheterna, centralt statsplanerade ekonomier och till och med de mest uppenbara kvarlevorna av det stalinistiska arvet, starkt profilerade, enväldiga ledare. I de länder som direkt ockuperades av den sovjetiska armén och den sovjetiska säkerhetstjänsten var de inhemska regeringarna tvungna att följa den sovjetiska förebilden, t ex genom att arrangera skådeprocesser och utrensningar av lokala kommunister enligt stalinistisk modell, något de inhemska kommunistpartierna inte visade någon entusiasm för. I Polen och Östtyskland lyckades partierna rentav helt undvika dessa karikatyrer på rättsprocessen och ingen ledande kommunist avrättades eller lämnades ut till den sovjetiska säkerhetstjänsten, även om framstående inhemska ledare i Bulgarien (Trajtjo Kostov) och Ungern (Laszlo Rajk) efter brytningen med Tito avrättades och även om det under Stalins sista år ägde rum en synnerligen föga övertygande massrättegång med en markant antisemitisk anstrykning mot ledande tjeckiska kommunister, vilket fick till följd att det tjeckiska partiets gamla ledarskap decimerades. Detta kan eventuellt ha haft något samband med Stalins alltmer paranoida beteende när han förföll både fysiskt och mentalt och hade planer på att likvidera även sina lojalaste anhängare.

Samtliga de nya regimerna i Europa på 1940-talet möjliggjordes visserligen av Röda arméns seger, men bara i fyra fall påtvingades de länderna helt och hållet med den arméns makt: i Polen, i den ockuperade delen av Tyskland, i Rumänien (där den lokala kommuniströrelsen bestod av högst några hundra personer varav de flesta etniskt sett inte var rumäner) och i huvudsak i Ungern. I Jugoslavien och Albanien var regimerna i hög grad av inhemskt ursprung, i Tjeckoslovakien återspeglade kommunistpartiets 40 procent i valet 1947 nästan säkert partiets verkliga styrka vid den tidpunkten och i Bulgarien förstärktes det kommunistiska inflytandet av de ryssvänliga stämningar som var så allmänt förekommande i landet. Kommunisternas makt i Kina, Korea och före detta franska Indokina — eller rättare sagt, efter ländernas delning under det kalla kriget, i den norra änden av dessa länder — hade inget med den sovjetiska armén att göra, även om de smärre kommunistregimerna efter 1949 för en tid fick kinesiskt stöd. De senare tilläggen till ”socialistblocket” som började med Kuba hade tagit sig dit på egen hand, även om kämpande gerillarörelser i Afrika kunde påräkna rejält stöd från Sovjetblocket.

Men även i de länder där det enbart var Röda armén som förde kommunisterna till makten åtnjöt de nya regimerna inledningsvis en kortvarig legitimitet och för en tid ett visst genuint stöd. Som vi har sett (kapitel 5) var tanken att bygga upp en ny värld på ruinerna av den gamla som så uppenbart hade raserats inspirerande för många av de unga och de intellektuella. Hur impopulära partierna och regeringarna än var väckte själva den energi och beslutsamhet med vilken de båda tog itu med uppgiften att återuppbygga efter kriget ett brett, om än motvilligt bifall. De nya regimernas framgång i denna uppgift var ju i själva verket svårförneklig. I de mer efterblivna, agrara länderna väckte som vi har sett kommunisternas engagemang för industrialisering, dvs. för framsteg och för det moderna, genklang långt utanför partiets led. Vem kunde betvivla att länder som Bulgarien och Jugoslavien gjorde mycket snabbare framsteg än som hade verkat sannolikt eller ens möjligt före kriget? Det var bara i de fall det primitiva och hänsynslösa Sovjetunionen ockuperade och tvångsmässigt annekterade mindre efterblivna områden, eller områden där det hur som helst fanns större städer — t ex de territorier som annekterades 1939-40 och den sovjetiska zonen av Tyskland (efter 1954 Tyska demokratiska republiken) som Sovjetunionen fortsatte att plundra en tid efter 1945 för landets egen återuppbyggnad — som konsekvenserna verkade helt och hållet negativa.

Politiskt sett började de kommunistiska regimerna, både de som hade uppkommit spontant och de

som hade påtvingats länderna utifrån, med att bilda ett enda block under Sovjetunionens ledning, ett block som i den antivästliga solidaritetens namn rentav stöddes av den kommunistregim som hade tagit full kontroll över Kina 1949, trots att Moskvas inflytande över det kinesiska kommunistpartiet hade varit obetydligt ända sedan Mao Zedong blev dess oomstridda ledare i mitten av 1930-talet. Mao gick sin egen väg trots sina lojalitetsförklaringar mot Sovjetunionen och som realist var Stalin noga med att inte anstränga förhållandet till det i praktiken oberoende, jättelika broderpartiet i Öst. När Nikita Chrusjtjov i slutet av 1950-talet faktiskt ansträngde dem blev resultatet en hätsk splittring och Kina utmanade Sovjetunionens ledarskap för den internationella kommuniströrelsen, dock utan någon större framgång. Stalins inställning till länderna och kommunistpartierna i de delar av Europa som var ockuperade av den sovjetiska armén var mindre konciliant, dels för att hans trupper fortfarande fanns på plats i Östeuropa, dels för att han trodde sig kunna lita på de äkta lokala kommunisternas lojalitet mot Moskva och mot honom själv personligen. Han blev nästan säkert överraskad 1948 när de jugoslaviska kommunistledarna, som var så lojala att Belgrad hade blivit utsett till högkvarter för den rekonstruerade kommunistiska internationalen ("den kommunistiska informationsbyrå" eller Komin-form) så sent som ett par månader tidigare, drev sitt motstånd mot de sovjetiska direktiven så långt att det kom till en öppen brytning och när Moskvas vädjan till de goda kommunisterna över huvudet på Tito nästan inte fick något seriöst gensvar i Jugoslavien. Karakteristiskt nog var hans reaktion att utvidga utrensningarna och skådeprocesserna till de andra satellitstaternas kommunistiska ledarskap.

Det jugoslaviska avhoppet påverkade emellertid inte resten av kommuniströrelsen. Sovjetblockets politiska söndervittrande inleddes i och med Stalins död 1953 och i synnerhet efter de officiella attackerna på den stalinistiska eran i allmänhet och mer försiktigt på Stalin personligen vid Kommunistpartiets 20:e kongress 1956. Även om talet var avsett för en mycket begränsad åhörarskara inom Sovjetunionen — utländska kommunisterna var utestängda under Chrusjtjovs hemliga tal — sipprade nyheten om att den sovjetiska monoliten hade spruckit snart ut. I den sovjetdominerade regionen av Europa fick det omedelbara konsekvenser. Inom ett par månader hade ett nytt, reformistiskt kommunistiskt ledarskap i Polen blivit godtaget av Moskva utan protester (förmodligen på kinesernas inrådan), samtidigt som en revolution bröt ut i Ungern. Här tillkännagav den nya regeringen under en annan kommunistisk reformator, Imre Nagy, slutet på enpartiväldet, vilket man eventuellt kunde ha accepterat i Sovjetunionen — åsikterna var delade — men också att Ungern skulle lämna Warszawapakten och i fortsättningen vara neutralt, vilket man inte kunde tolerera. Revolutionen slogs ner av den sovjetiska armén i november 1956.

Det faktum att denna större kris i Sovjetblocket inte utnyttjades av Västalliansen (annat än i propagandasyften) demonstrerade stabiliteten i relationerna mellan Öst och Väst. Båda sidorna accepterade tyst gränserna för varandras intressesfärer och under i 950- och 1960-talen inträffade inga lokala, revolutionära förändringar på jordklotet som kunde rubba balansen, utom på Kuba.¹¹

I regimer där det så uppenbart var politiken som rådde går det inte att dra någon skarp skiljelinje mellan den politiska och den ekonomiska utvecklingen. Regeringarna i Polen och Ungern var alltså tvungna att göra vissa ekonomiska eftergifter för sina folk som hade visat en sådan flagrant brist på entusiasm för kommunismen. I Polen avkollektiviserades jordbruket, även om det inte blev märkbart effektivare för det, och till yttermera visso erkände man i fortsättningen arbetarklassens makt, som hade tilltagit kraftigt i samband med den snabba utvecklingen av den tunga industrin. Det hade ju trots allt varit en facklig rörelse i Poznan som dragit i gång händelserna

¹¹ 1900-talets revolutioner i Mellanöstern — Egypten 1952 och Irak 1958 — rubbade trots Västmakternas farhågor och trots att de gav Sovjetunionen tillfälle att fira diplomatiska triumfer, inte balansen, mest beroende på att de inhemska regimerna hänsynslöst likviderade sina egna kommunistpartier där de var starka, t ex i Syrien och Irak.

1956. Fram till Solidaritets triumf i slutet av 1980-talet dominerades den polska politiken och ekonomin av konfrontationen mellan en oemotståndlig massa, regimen, och ett orörligt föremål, arbetarklassen som till en början var oorganiserad men som med tiden kom att grunda en klassisk arbetarrörelse som på det vanliga sättet var allierad med de intellektuella och så småningom kom att bilda en politisk rörelse, precis som Marx hade förutspått. Det var bara det att rörelsens ideologi, som marxisterna melankoliskt måste notera, inte var antikapitalistisk utan antisocialistisk. Normalt gällde dessa konfrontationer den polska regeringens periodiska försök att skära ner de stora subventionerna av levnadskostnaderna och höja priserna. Detta ledde till strejker som normalt följdes av en kris i regeringen som sedan slog till reträtt. I Ungern var det ledarskap som Sovjetunionen påtvingade landet efter nederlaget för 1956 års revolution mer genuint och effektivt reformistiskt. Under Janós Kádár (1912-89) började man systematiskt (och kanske med tyst stöd från inflytelserikt håll i Sovjetunionen) liberalisera regimen, blidka oppositionen och i praktiken förverkliga målen från 1956 inom ramarna för vad Sovjetunionen skulle betrakta som acceptabelt. I detta hade man stor framgång in på 1980-talet.

Detsamma kan inte sägas om Tjeckoslovakien där det politiska livet hade varit trögt sedan de hänsynslösa utrensningarna i början av 1950-talet, men där man försiktigt och trevande började avstalinisera. Av två skäl tog denna process fart under den andra hälften av 1960-talet. Slovakerna (däribland det slovakiska inslaget i kommunistpartiet) hade aldrig känt sig riktigt hemma i tvåfolksstaten och stödde den potentiella oppositionen inom partiet. Det är ingen slump att den man som valdes till generalsekreterare i en partikupp 1968, Alexander Dubček, var slovak.

Utän något samband med den saken började emellertid kraven på att reformera ekonomin och införa en viss rationalitet och flexibilitet i den sovjetiska sortens kommandosystem bli allt svårare att motstå på 1960-talet. Som vi ska se kände man vid det laget av dem i hela kommunistblocket. Ekonomisk decentralisering var i sig ingen politiskt brännbar fråga men blev det när den kombinerades med kravet på intellektuell och än värre politisk liberalisering. I Tjeckoslovakien var dessa krav desto starkare, inte bara för att stalinismen hade varit ovanligt sträng och långvarig där utan också för att så många av landets kommunister (inte minst de intellektuella, sprungna ur ett parti som hade haft genuint stöd bland massorna både före och efter den nazistiska ockupationen) var djupt chockerade över kontrasten mellan de kommunistiska hopp de fortfarande hyste och realiteterna under regimen. Som så ofta i det naziokuperade Europa, där partiet blev kärnan i motståndsrörelsen, hade det lockat till sig unga idealister vars engagemang i sådana tider garanterade deras osjälviskhet. Vad mer än tortyr och död hade man att vänta sig om man i likhet med en vän till författaren gick med i partiet i Prag 1941?

Som alltid kom reformen ovanifrån, dvs. inifrån partiet, vilket förvisso var oundvikligt med tanke på de kommunistiska staternas struktur. "Pragvåren" 1968 som föregicks och följdes av politisk och kulturell oro och agitation, sammanföll med det allmänna utbrottet av global studentradikalism som diskuteras på annan plats (se kapitel i o): en av de sällsynta rörelser som tog sig tvärs över världshaven och gränserna mellan de olika samhällssystemen och ledde till samtida sociala oroligheter, främst kretsande kring studenter, från Kalifornien och Mexico till Polen och Jugoslavien. Det tjeckoslovakiska kommunistpartiets "handlingsprogram" kunde möjligen nätt och jämnt ha varit godtagbart för Sovjetunionen, även om det innebar att enpartidiktaturen kom farligt nära en pluralistisk demokrati. Emellertid tycktes det östeuropeiska Sovjetblockets sammanhållning och kanske själva dess existens stå på spel eftersom "Pragvåren" avslöjade och vidgade sprickorna inom det. Å ena sidan stod de hårdföra regimerna, t ex de i Polen och Östtyskland, som saknade stöd bland massorna och fruktade inre destabilisering till följd av det tjeckiska exemplet som de bittert kritiserade, å andra sidan stod tjeckerna som fick entusiastiskt

stöd av flertalet europeiska kommunistpartier, av de reformvänliga ungrarna och utanför blocket av de självständiga kommunistregimerna i Titos Jugoslavien och i Rumänien som sedan 1965 av nationalistiska skäl hade börjat markera sitt avståndstagande från Moskva under sin nye ledare, Nicolae Ceaușescu(1918-89). (I inrikespolitiken var Ceaușescu långt ifrån någon kommunistisk reformator.) Både Tito och Ceaușescu besökte Prag och hälsades som hjältar av allmänheten. Därför bestämde sig Moskva, dock inte utan viss splittring och tvekan, för att störta Pragregimen med militära medel. Detta visade sig i praktiken bli slutet på den Moskvacentrerade, internationella kommuniströrelsen som redan hade fått sig en knäck under krisen 1956. Ockupationen medförde emellertid att Sovjetblocket höll ihop i ytterligare 20 år, men i fortsättningen bara med hjälp av hotet om ett sovjetiskt militärt ingripande. Under Sovjetblockets sista 20 år tycks till och med ledarskapet för de härskande kommunistpartierna ha förlorat all egentlig tro på vad de höll på med.

Under tiden och helt oberoende av politiken blev behovet av att reformera eller förändra det ekonomiska systemet för centralplanering av sovjetisk typ allt mer överhängande. Å ena sidan växte och blomstrade de utvecklade, ickesocialistiska ekonomierna som aldrig förut, vilket vidgade den redan avsevärda klyftan mellan de båda systemen. Detta var framför allt uppenbart i Tyskland, där båda systemen samexisterade i olika delar av ett och samma land. Å andra sidan började tillväxttakten i de socialistiska ekonomierna, som hade överträffat den i de västliga ekonomierna fram till slutet av 1950-talet, synbarligen sakta av. Den sovjetiska BNP:n, som hade växt med 5,7 procent om året på 1950-talet (nästan lika snabbt som under de första tolv årens industrialisering, 1928-40), sjönk till 5,2 procent på 1960-talet, till 3,7 procent under den första hälften av 1970-talet, 2,6 procent under den andra hälften av samma decennium och 2 procent de sista fem åren före Gorbatjov (1980-85) (Ofer, 1987, s. 1778). Förhållandena i Östeuropa var likartade. Försök att göra systemet mer flexibelt, huvudsakligen genom decentralisering, gjordes på 1960-talet nästan överallt i Sovjetblocket och inte minst i själva Sovjetunionen under premiärminister Kosygin. Med undantag för de ungerska reformerna hade de ingen märkbar framgång och i flera fall kom de knappt ens igång eller tilläts inte göra det av politiska skäl (som i Tjeckoslovakien). En något excentrisk medlem av den socialistiska familjen, Jugoslavien, hade inte just större framgång när man på grund av fientlighet mot stalinismen ersatte den centralplanerade statliga ekonomin med ett system av autonoma, kooperativa företag. När världsekonomin kom in i en ny period av osäkerhet på 1970-talet väntade sig ingen längre i Öst eller Väst att ”den reellt existerande socialismen” ekonomiskt sett skulle komma i kapp och gå om eller ens hålla jämna steg med de ickesocialistiska länderna. Även om dess framtid tedde sig mer problematisk än förut tycktes det dock inte finnas någon omedelbar anledning att hysa oro. Den saken skulle snart komma att förändras.